

УДК: 155.25+159.9.072

© Саврасов В.П., 2015 р.

<http://orcid.org/0000-0002-6742-7020>

В.П. Саврасов
Донбаський державний педагогічний
університет, м. Слов'янськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Дане дослідження присвячене вивченню основних психологічних особливостей динаміки професійної самосвідомості майбутнього педагога при переході до завершального етапу його професійної підготовки. Аналізується теоретичне підґрунтя професійної самосвідомості педагога та проводиться емпіричне дослідження основних характеристик професійної самосвідомості студента педагогічного ВНЗ.

Ключові слова: особистість, професійна самосвідомість, словник професійного самоопишу, студент, майбутній вчитель, динаміка, відмінність.

В.П. Саврасов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Данное исследование посвящено изучению психологических особенностей динамики профессионального самосознания будущего учителя при переходе к завершающему этапу его профессиональной подготовки. Анализируются теоретические основы профессионального самосознания педагога и проводится эмпирическое исследование основных характеристик профессионального самосознания студента педагогического ВНЗ.

Ключевые слова: личность, профессиональное самосознание, словарь профессионального самоописания, студент, будущий учитель, динамика, различие.

V.P. Savrasov

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DYNAMICS OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF FUTURE TEACHER AT THE FINAL STAGE OF VOCATIONAL TRAINING

This research is devoted to studying of psychological features of dynamics of professional consciousness of future teacher upon transition to the final stage of its vocational training. Theoretical bases of professional consciousness of the teacher are analyzed and empirical research of the main characteristics of professional consciousness of the student of pedagogical higher educational establishment is conducted.

Key words: personality, professional consciousness, dictionary of the professional self-description, student, future teacher, dynamics, difference.

Постановка проблеми. Розвинена професійна самосвідомість є основною запорукою вдалого професійного функціонування сучасного вчителя та викладача, та одним із чинників його подальшого професійного зростання. Логічним є той факт, що починати займатися діагностуванням та власне формуванням професійної самосвідомості майбутнього педагога необхідно вже на етапі його професійної підготовки, особливо у її останні роки. Водночас, у доступній нам сучасній психолого-педагогічній літературі відомості про стан професійної самосвідомості на заключному етапі професійної підготовки студента-педагога є, на нашу думку, недостатньо розкритими та мало систематизованим, що, власне, і обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У ряді робіт наших попередників відмічені наступні функціональні особливості професійної самосвідомості педагога, що дають змогу розглядати її сутність та значення у підготовці майбутнього вчителя. Так, Ю.М. Кулюткіним показано, що ефективність керування діяльністю учня з боку вчителя пов'язана із здібністю послідовно усвідомлювати себе в якості суб'єкту діяльності у даній педагогічній ситуації [4]. У роботах Н.В. Кузьміної та її співробітників робляться висновки про тісний взаємозв'язок особливостей усвідомлення власного «Я» із рівнем педагогічної майстерності [2]. В.М. Козієв розглядає професійну самосвідомість вчителя як систему усвідомлених вчителем власних якостей, що є значимими для педагогічної діяльності: «Я»-актуальне (оцінка себе вчителем у даний час), «Я»-ретроспективне (оцінювання себе вчителем по відношенню до початку педагогічної діяльності), «Я»-ідеальне (яким би вчитель хотів стати), «Я»-рефлексивне (погляд вчителя на оцінювання його колегами та учнями). Автор наголошує на необхідності цілеспрямованого формування професійної самосвідомості педагога як певної системи ціннісних орієнтацій [3].

В.Ф. Сафін вважає, що однією з умов підготовки вчителя як суб'єкту педагогічної діяльності можуть бути спеціальні вправи з метою моніторингу рівня сформованості підструктур педагогічних здібностей та якостей особистості через самооцінку студентами своїх життєвих планів, рис характеру, знань, вмінь та можливостей [8]. Є.А. Лустіна відмічає необхідність стимулювання самопізнання у студентів молодших курсів педагогічних ВНЗ з метою підвищення інтересу до особливостей свого професійного «Я» [5].

У наших ранніх дослідженнях встановлено, що особливості взаємозв'язку в педагогічній діяльності цілей, здібностей до прогнозування та

цілеутворення, особливості прийняття педагогічних рішень, інформаційного тезаурусу, особливості інформаційного пошуку, особливості спілкування, контролю та оцінювання, особливості організації виконання та особливості спілкування будують структуру професійної самосвідомості майбутнього вчителя на підставі відображення ним його позиції суб'єкту керування у педагогічному процесі [7, 134].

Нарешті, М.В. Агуловим в ході дисертаційного дослідження встановлено, що «...розвинена суб'єктність виступає передумовою розвитку професійної самосвідомості, з іншого боку, розвинена професійна самосвідомість є певним підґрунтям розвитку суб'єктності майбутнього вчителя. Крім того, автор припускає, що «...професійна самосвідомість може бути свого роду системоутворюючим чинником в структурі суб'єктності майбутнього вчителя в процесі навчальної діяльності» [1, 108-109].

Що стосується досліджень виділеної проблеми у роботах закордонних авторів, можемо відзначити наступні. За даними У. Шнееберг, який аналізував взаємозв'язки між особливостями професійної діяльності та основними професійними установками вчителів, найбільш значимою виступає установка на відношення вчителя до самого себе [12]. В. Кессель відмічає, що образ самого себе є особистісною передумовою професійної діяльності вчителя як суб'єкту керування психічним розвитком школяра [10].

І. Браун наводить дані про значно більш високі потреби та здібності до самоаналізу у вчителів, що відрізняються підвищеною схильністю до творчого відношення до власної професійної діяльності [9]. Е. Робертсон в процесі досліджень стилів діяльності вчителя прийшов до висновку про те, що жоден з виявлених та описаних стилів викладання не може бути оголошений еталоном для всіх вчителів [11]. Скоріше, у вчителя в процесі його професійної підготовки необхідно формувати здібність до самоаналізу та самооцінки, щоб він надалі мав змогу шукати та розвивати власний стиль професійної діяльності.

Формулювання цілей статті (Постановка завдання). Метою нашого є визначення динаміки професійної самосвідомості майбутнього вчителя при переході до завершального етапу його професійної підготовки. Задачі дослідження: виявити динаміку професійної самосвідомості майбутнього вчителя між третім та п'ятим роками навчання; описати структурні характеристики професійної самосвідомості студентів третього та п'ятого років навчання; сформулювати можливі передумови зрушень у професійній свідомості майбутніх вчителів при на завершальному етапі навчання. Експериментальною базою нашого дослідження став Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», студенти третього року та п'ятого років навчання у за-

гальній кількості 160 осіб навчаються на фізико-математичному та технологічному факультетах, переважно жіночої статі, що є типовим для представників педагогічного ВНЗ.

Використовувалися процедури кореляційного аналізу, визначалися статистичні вірогідності розходжень між середніми значеннями отриманих результатів з використанням t-критерія Ст'юдента, використовувалася процедура факторного аналізу методом головних компонент з обертанням за принципом VARIMAX. Обробка даних здійснювалася з використанням інтегрованого статистичного пакету Statistica 6.0.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для експериментального визначення змісту професійної самосвідомості майбутніх вчителів трудового навчання та обслуговуючої праці, математики та фізики, нами був використаний метод вільного самоопису, що застосовувався для досліджень особливостей образу-«Я» студентів, школярів та молодих робітників Ф. Патакі, який стверджував, що даний метод виявився адекватним інструментом для вивчення формування самосвідомості та соціальної ідентичності [5, 51]. На підставі даних, отриманих безпосередньо після контент-аналізу й, що знаходяться в кодувальних матрицях, були виведені показники, які надалі використовувалися при аналізі особливостей розвитку суб'єктності майбутнього вчителі. Це, так звані показники представленості в самописах тих або інших компонентів структури самоопису, які обчислювалися шляхом розподілу кількості збігів при самописах до одиниць аналізу, що ввійшли в певну категорію, на обсяг вибірки, тобто представлений собою по суті частоту збігу студентами даного курсу до певного компонента структури професійної самосвідомості при самописах.

Ми вважаємо, що кількість використання при самописах одиниць аналізу понять даної категорії є показником представленості в самосвідомості компонента, що відповідає структурі професійної самосвідомості. Далі, у Таблиці 1, представлені також критерії, що дозволяють судити про ступінь вірогідності розходжень по показниках між вибірками (використовувалися t-критерії Ст'юдента). «Організаторські здібності» усвідомлюються п'ятикурсниками ширше, ніж третьокурсниками ($p_{3-5} < 0,01$). Між третім та п'ятим роками навчання розбіжність середньої довжини словника самописів студентами-педагогами свого майбутнього професійного «Я» не набуває характеру статистично достовірної, як і інші показники професійної самосвідомості. Отримані дані можуть зокрема свідчити про недостатньо ефективний вплив системи педагогічної освіти на розвиток професійної самосвідомості.

З Таблиці 2 спостерігаємо наявність трьохфакторної структури професійної самосвідомості студентів III року навчання (в її складі 11 змінних).

Таблиця 1

Показники представленості компонентів структури професійної самосвідомості в самоописах майбутніми вчителями свого професійного «Я»

Компоненти структури самосвідомості	Середня кількість використаних понять словника		t
	III курс	V курс	
1.Особливості інформаційного пошуку	0,08	0,22	-1,85
2.Інформаційний тезаурус	0,15	0,37	-1,66
3.Особливості контролю і оцінки	0,50	0,59	-0,42
4.Особливості самоконтролю і самооцінки	0,62	0,44	-0,86
5.Здатність до цілеутворення та прогнозування	0,44	0,63	-0,98
6.Особливості прийняття рішень	1,54	1,56	-0,04
7.Особливості спілкування	0,75	0,59	-0,63
8.Особливості самоорганізації	0,37	0,74	-1,71
9.Організаторські здібності	0,06	0,52	-3,51*
10.Особливості виконавської діяльності	0,27	0,59	-1,97
11.Надійність, стабільність	0,73	1,11	-1,22
12. Мета	0,19	0,22	-0,23
13.Середня довжина словника	5,71	7,59	-1,46

(позначкою * відмічені значення t-критерію для $p < 0,01$)

Основним є перший фактор (контроль-прогноз-комунікація-надійність) що включає 7 компонент: «Особливості контролю і оцінки»; «Здібність до цілеутворення та прогнозування»; «Особливості прийняття рішень»; «Особливості комунікації»; «Особливості самоконтролю і самооцінки»; «Надійність, стабільність»; «Довжина словника» та є однополюсним. Другий фактор (інформаційний тезаурус) включає компоненту «Особливості інформаційного тезаурусу» та теж є однополюсним. Третій фактор (мета-організаторські здібності-особливості самоорганізації) включає 3 показники «Особливості самоорганізації», «Надійність, стабільність», «Мета» є двохполюсним та найменш вагомим у структурі професійної самосвідомості майбутнього вчителя. Як можна бачити з таблиці 3, структура професійної самосвідомості студентів V року навчання педагогічного ВНЗ складається з трьох факторів та 11 показників.

Таблиця 2

Результати факторного аналізу структури професійної самосвідомості студентів III курсу

Назва змінної	Фактори		
	1 - (контроль-прогнозування-комунікація-надійність)	2 - (інформ. тезаурус)	3 - (мета-самоорганізація)
Особливості інформаційного тезаурусу	0,24	-0,55	0,11
Особливості контролю і оцінки	0,62	-0,06	-0,43
Здібність до прогнозування та цілеутворення	0,55	0,48	0,06
Особливості прийняття рішень	0,58	-0,37	0,04
Особливості комунікації	0,64	0,21	-0,41
Особливості самоконтролю і самооцінки	0,58	-0,22	0,04
Особливості самоорганізації	0,16	0,14	-0,61
Організаторські здібності	0,23	0,00	0,78
Надійність, стабільність	0,66	0,10	0,01
Мета	-0,28	-0,01	0,56
Довжина словника	0,94	0,02	-0,04
Факторна вага	7,71	2,25	1,91
Дисперсія	0,27	0,08	0,07

Переважаючим є перший фактор (інформаційний тезаурус-контроль-організаторські здібності-надійність), що включає 7 змінних: «Особливості інформаційного тезаурусу»; «Особливості контролю і оцінки»; «Особливості самоконтролю і самооцінки»; «Організаторські здібності»; «Надійність, стабільність»; «Довжина словника». Другий фактор (прогнозування-мета) представлений 3 показниками: «Здібність до прогнозування та цілеутворення» «Особливості виконавської діяльності»; «Мета». Третій фактор (особливості прийняття рішень-особливості самоорганізації) є найменш значним у структурі професійної свідомості студента останнього року навчання та містить наступні змінні: «Особливості прийняття рішень», «Особливості самоорганізації». Як бачимо, показник довжини словника самоописів і для студентів третього року навчання, і для студентів п'ятого року навчання входить до складу найбільш вагомого

фактора, і до того ж з максимальним навантаженням, тобто дійсно виступає інтегральним показником професійної самосвідомості майбутнього педагога при переході до завершального етапу навчання.

Таблиця 3

Результати факторного аналізу структури професійної самосвідомості студентів V курсу

Назва змінної	Фактори		
	1 - (інформ. тезаурус- контроль- орг. здібності- надійність)	2 - (прогноз- виконання-мета)	3 - (особл. прийн. рішень-особл. самоорг.)
Особливості інформаційного тезаурусу	0,60	0,04	0,08
Особливості контролю і оцінки	0,51	0,21	0,31
Здібність до прогнозування та цілеутворення	0,42	0,52	-0,03
Особливості прийняття рішень	0,33	-0,21	0,64
Особливості самоконтролю і самооцінки	0,65	0,04	0,15
Особливості самоорганізації	0,28	-0,15	-0,59
Організаторські здібності	0,59	0,45	0,03
Особливості виконавської діяльності	0,38	0,51	-0,26
Надійність, стабільність	0,56	-0,18	-0,20
Мета	0,11	0,75	-0,01
Довжина словника	0,91	0,02	-0,02
Факторна вага	5,73	2,80	2,05
Дисперсія	0,20	0,10	0,07

Крім того, у структурі професійної свідомості студентів п'ятого року навчання показник інформаційного тезаурусу вже не утворює окремого фактору, натомість окремий фактор починає утворювати показник здібності до прогнозування та цілеутворення. Крім того, на п'ятому році навчання втрачають цю структуру професійної самосвідомості знижує втрачає свою роль показник особливостей комунікації.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки: 1) між третім та п'ятим роками навчання вплив системи професійної підготовки на професійну самосвідомість можна охарактеризувати як слабкий та позитивний лише за показником особливос-

тей прийняття рішень; 2) при переході до завершального етапу професійної підготовки показник довжини словника професійного самоопису зберігає своє провідне значення у структурі професійної самосвідомості; 3) зрушення у структурі професійної самосвідомості при переході до завершального етапу навчання можна охарактеризувати як якісні; 4) між третім та п'ятим роками навчання накопичення знань вже не відіграє визначальної ролі, натомість більшого значення набувають здібності до прогнозування та цілеутворення.

Література

1. Агулов М. В. Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. В. Агулов. — Харків, 2010. — 214 с.
2. Кузьміна Н.В. Психологическая структура деятельности учителя / Н.В. Кузьмина, Н.В. Кухарев. — Гомель: Изд.-во ГГПИ, 1976. — 57 с.
3. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя: дис.... кандидата психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В.Н. Козиев. — Л., 1980. — 180 с.
4. Кулюткин Ю.Н. Психологическое знание и учитель / Ю.Н. Кулюткин // Вопросы психологии. — 1983. — №3. — С. 54-61.
5. Лустина Е.А. Проведение творческих работ на практических занятиях по психологии в целях самовоспитания будущих учителей / Е.А. Лустина. — Смоленск: СГПИ, 1983. — 17 с.
6. Патаки Ф. Некоторые когнитивный аспекты Я-образа / Ф. Патаки // Психологические исследования познавательных процессов и личности / Под ред К.К. Платонова. — М.: Наука, 1983. — С. 45-51.
7. Саврасов В.П. Особенности развития профессионального самосознания будущего учителя: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В.П. Саврасов. — Л., 1986. — 175 с.
8. Сафин В.Ф. Роль самооценки в осознании себя как субъекта педагогической деятельности / В.Ф. Сафин // Формирование личности учителя в системе учебно-воспитательного процесса в педагогическом институте / Под ред. Н.В. Кузьминой. — М.: МГПИ, 1980. — С. 104-106.
9. Brown J.D. The Development of Creative Teacher-Scholars. In: Creative and learning / Ed. by J. Kagan. Boston: Boston University Press, 1976. — P. 164-180.
10. Kessel W. Selbstbild-frembild-differenzen der Lehrer und Identifikationsbereitschaft der Schuler. — Beitrag zum 22 ICP. Leipzig, 1980. — S. 12-14.
11. Roberson E. Teacher self-Appraisal // The Journal of teacher Education VXXII. — №4. — 1971. — P. 469-473.
12. Schneeberg U. Pedagogisches Führungsverhalten und berufsrelevante Einstellungen von Oberstufenlehrern // Pedagogik (Berlin). — 1 Beiheft, 1977. — P. 14-18.